

A HONISMERET FORRÁSAI

Statisztika és helytörténetírás

I. Elbeszélő történetírás – kvantitatív történetiszemlélet

Az 1945 utáni évtizedekben szinte társadalmi mozgalommá terebélyesedett helytörténeti irodalom mára egyre nehezebben áttekinthető. Bodor Antalnak a magyar helyismereti irodalmat az 1500-as évektől bemutató, 1944-ben megjelent (és 1984-ben utánnomásban – Gazda István kiegészítésével – újra kiadott könyvészeti) munkája után Csömör Tibor kísérelte meg számba venni a honismereti irodalmat (1950-től 1970-ig), a Honismeret című folyóirat pedig az 1970-es évektől közöl rendszeresen helytörténeti bibliográfiát. Részleges ismeretek alapján is megállapítható, hogy a rendszerint helybeli lokálpatrióta szerzők által összeállított helytörténeti munkák jelentős részben a fontosabb köztörténeti és politikai, közéleti *események* – egykori földesurak, világi és egyházi vezetők és a személyükhöz kapcsolódó jelentősebb változások – *krónikaszerű leírására* szorítkoznak. Amint a görög Hérodotosz, a legrégebb európai történetíró is azért tette közzé munkáját, hogy elbeszélje ami volt, és ne menjenek feledésbe a régi dolgok.

Pedig a történelem nem(csak) a múltban lezajlott (– egyes személyekhez, politikai változásokhoz kapcsolható – különböző) események gyűjteménye. Azok csak keretei a történelem központjában álló, a társadalomban élő emberek mindennapi életviszonyainak; népesség növekedésének és/vagy fogyásának, vallási és etnikai tagolódásának, foglalkozási megoszlásának, életmód- és gondolkodásbeli változásainak: miként művelték meg a rendelkezésre álló földterületet, mit és mennyit termeltek, milyen és mennyi állato(ka)t tartottak, milyen kézműves mesterséget űztek, milyen volt a műveltségi szintjük (írni-olvasni tudás, iskolázottság) stb.

A következőkben a helytörténetírásban felhasználható – túlnyomórészt nyomtatásban megjelent – olyan fontosabb forrásokra kívánjuk a figyelmet irányítani, amelyek felhasználása hozzásegíthet a lokális (és regionális) honismereti irodalom további gazdagodásához és tudományos színvonalának növekedéséhez.

II. Számszerű adatokat tartalmazó községi részletezettségű források

1. „Prestatisztikai” források

Ezzel a jelzővel azokat a forrásokat illetjük, amelyek a hivatalos statisztikai szolgálat felállítása – Ausztriában 1828, Magyarországon 1867 – előtti korból származnak. Mályusz Elemér a helytörténetírásról szólván már 1924-ben felhívta a figyelmet a történeti kutatásokban mellőzött olyan forrástípusokra, mint a különböző (főleg adózási) célokat szolgáló és egyéb (pl. egyházi jellegű) összeírások. Több mint három évtized múlva jelent meg – részben talán az időközben fellendült, főleg francia történeti demográfiai kutatások hatására – Kovacsis József szerkesztésében *A történeti statisztika forrásai* című kötet, melyben jeles történészek, levéltárosok, statisztikusok részletesen ismertetnek néhány olyan forráscsoportot, amelyek adatai szinte kínálkoznak kvantitatív szemléletű feldolgozásra és elemzésre. A sok szempontból legértékesebbnek tartott dézsmajegyzékek a XVI. századtól tájékoztatnak a dézsmázó háztartásokról, a növényfajtánkénti terméseredményekről, s így a földterület megoszlásáról is, az állattartásról, a jobbágygazdaság nagyságáról, s így a népesség társadalmi-gazdasági (vagyoni) tagolódásáról stb. Az ugyancsak a XVI. sz.-tól fennmaradt dikális (portális) összeírások, a XVIII. századi urbáriumok gyakran eltérő, hullámzó adatai forráskritikára készítetik a helytörténet-kutatót, sohasem feledve azt, hogy mindig voltak – miként ma is – akik lehetőség szerint igyekeztek kihúzni magukat az adózás alól. Így ha egy településről az összeírók nem közölnek adatot, az nem jelenti feltétlenül, hogy lakatlan („deserta”) volt. Az adózási összeírásokból megpróbáltak olykor következtetni a népesség számára is. A kötet egyik kimagasló értékű ta-

nulmányában Dávid Zoltán épp azt bizonyítja – az 1780-as évtizedbeli megbízható népességi adatokból visszafelé haladva, regressziós módszerrel –, hogy Magyarország népességének az 1715. és 1720. évi adóösszeírási adatokra alapozott 2,6 millióra becsült lélekszáma mennyire alatta marad a 4 millió körülire – egyesek szerint annál is többre – tehető reális népességszámnak. (A történeti köztudatba betáplált, s ott meggyökeresedett alacsonyabb lélekszámot azonban a közzelfogásból kiiktatni nehezen lehet.)

Nincs szó *A történeti statisztika* forrásai című kötetben a katolikus püspökök nevében végrehajtott egyházlátogatások (Canonica Visitatio) jegyzőkönyveiről, amelyek bizonyos időszakossággal – már a XVIII. század első feléből is – községenkénti lélekszámokat tartalmaznak vallási (és olykor a nemzetiségi megoszlásra is utaló) részletezésben, azonkívül adatokat az egyházközségek anyagi helyzetéről, az iskolaügyről és egyéb társadalmi-gazdasági viszonyokról. Van rá példa, hogy nyomtatásban is közreadták a jegyzőkönyveket (pl. a Zala megyei községekről). A XVIII. sz. folyamán már a legtöbb helyen fölfektetett egyházi anyakönyvek bejegyzései a keresztelesekről (születésekről), temetésekről (halálozásokról) és esketésekről (házasságkötésekről) tájékoztatnak. Ezekből megismerhetők az időszakosan visszatérő járványos halálozások méretei, az egy éven aluli (csecsemő) halálozás gyakorisága. Bizonyos képet kaphatunk – ha nem is a mai orvostudományi fogalmak, csupán a korabeli laikus megjelölések alapján – a gyakoribb halálokokról. Az elhalálozott személy rendi állásának, foglalkozásának megjelölése képet ad a település lakosságának társadalmi-gazdasági tagolódásáról is.

A keresztelesei bejegyzésekből kiderül a házasságon kívüli („törvénytelen”) és a többes születések száma. A születések éves számának alakulásából következtetni lehet – a korabeli, általában 40–50 ezrelékes nyers születési aránnyal számolva – a népesség hozzávetőleges lélekszámára is. Mindezen túlmenően az anyakönyvi adatok felhasználásával – az uralkodók és (fő)nemesek genealógiájához hasonlóan – össze lehet állítani az egyszerű jobbágyok és zsellérek családfáit is. A „családrekonstrukciós” munkák révén tájékozódni lehet a családok nagyságáról és összetételéről, az anyai termékenységről stb. A példamutató franciaországi eredményeken kívül a Cambridge-i munkacsoport kimunkálta az angliai népesség legfontosabb történeti demográfiai mutatóit 1541-ig visszamenőleg. Hazánkban csak néhány kistélepülés népességi viszonyainak feltárására került eddig sor. Az egyházi anyakönyvi adatokra támaszkodó munkát megkönnyíti, hogy 1828-tól a múlt század végéig nyomtatásban is megjelentek a különböző felekezeti anyakönyvek évenkénti számszerű adatai. Az eredeti anyakönyvek mikrofilmen az Országos Levéltárban is tanulmányozhatók.

A helytörténeti kutatásokban eddig alig kiaknázott anyakönyveken kívül szólni kell a szinte teljesen mellőzött egyházi névtárakról („sematismus”-okról), melyeket egyes egyházmegyék már a XVIII. sz. vége felétől, mások a XIX. sz. elejétől évenként – a protestáns egyházak is bizonyos időszakossággal – nyomtatásban megjelentettek. Ezek közreadják az anya- és leányegyházak lélekszámát vallási megoszlásban, tartalmaznak adatokat az egyházszervezeti viszonyokról, az iskolai tanulók számáról, az anyakönyv fölfektetésének évéről stb.

A névtárakból vették át a népességi adatokat műveikhez a múlt századi hazai leíró statisztika képviselői is: Nagy Lajos (Ludovicus Nagy), Fényes Elek stb. A sematismusok lélekszámadatait idősorba állítva, olykor feltűnő egyezésekkel: egymás utáni években azonos népességszámokkal találkozunk. Kideríthető azonban az is, hogy Fényes Elek 1851-ben megjelent Geographiai Szótárában némely község lélekszámaként ugyanaz az adat szerepel, mint az 1830-as évtizedbeli munkáiban, melyek forrásai az 1830. évi Névtárak. Tetézi a bajt, hogy a helytörténész a vizsgált település 1851. évi lélekszámaként tünteti fel az adatot. Miként Ludovicus Nagy kötetének népességszámai is 1828. évenként jelennek meg a helytörténeti munkákban, pedig azok néhány évvel korábbi állapotokat tükröznek.

Az egyházmegyei névtárak (hely)történeti forráskénti használata tehát annál is inkább indokoltabb, mert így több lehetőség nyílik a – történetkutatói munkában elengedhetetlen – forráskritikára s esetenként az adatok helyesbítésére is.

A továbbiakban a hivatalos magyar statisztikai szolgálat fennállása alatt keletkezett azokról a fontosabb kiadványokról szólnunk, amelyek a Központi (eredetileg: Országos) Statisztikai Hivatal – esetleg valamely országos főhatóság vagy területi igazgatási szervek – kiadásában jelentek meg, és községenkénti részletezettségű („községsoros”) adatokat tartalmaznak, függetlenül attól, hogy valamely korábbi („prestatisztikai”) időszak összeírási eredményeiről adnak számot.

2. Statisztikai kiadványok

a) Népszámlálási kötetek

Itt említjük meg azt a valójában nem népszámlálási, hanem (az 1715. és 1720. években végrehajtott) adóösszeírási adatokat tartalmazó kötetet, melyekre alapozva Acsády Ignác történettudós Magyarország népességére próbált következtetni, de az – mint már szó volt róla – téves eredményekre vezetett.

A II. József uralkodása alatt 1784–1787. években lezajlott magyarországi népszámlálás községsoros eredményeit a történeti Magyarország legtöbb megyéjére vonatkozóan az az 1960-ban megjelent kiadvány tartalmazta, amelyhez 1962., 1975. és 1996. években további megyei kiegészítések csatlakoztak. A táblázatok a jogi és tényleges népességen túlmenően közlik a házak és családok, a nők és férfiak számát, az utóbbit családi állapot, korcsoport, valamint egyes ki-emelt foglalkozások, rendi állás és társadalmi csoportok szerinti részletezésben is.

Az osztrák statisztikai hivatal szervezésében 1850-ben és 1857-ben végrehajtott népszámlálások eredményeit 1993-ban tette közzé a magyar KSH, az ország jelenlegi határain belül található településekre vonatkozóan, de csupán az összesített népességszámra korlátozva. Ez a kötet összehasonlítóképpen tartalmazza – a jelenlegi közigazgatási beosztásnak megfelelő szerkezeti tagolásban – az 1870. év elején (már a magyar statisztikai szolgálat által) végrehajtott népszámlálásnak az 1869. év végi eszmei állapot szerinti népességi adatait is. Ennek az első hivatalos magyarországi népszámlálásnak az eredményeit ugyanis az egész országot átfogó kötetben községi részletezésben nem tették közzé. Egyes vármegyék által kinyomtatott füzetek a népesség nem, vallásfelekezet és műveltségi állapot (írni és olvasni tudás) szerinti megoszlásán kívül kimutatják a községek területét is kat. holdban, a házak számát, továbbá a fontosabb háziállatok állományát.

Az 1880. év végi – és a továbbiakban 1930-ig bezárólag a 0-ra végződő évek utolsó naptári napjának megfelelő – eszmei időponttal végrehajtott népszámlálás községenkénti eredményeiről önálló kötet ad számot, kiegészítve a legfontosabb demográfiai adatokat a népesség anyanyelvének megjelölésével is – külön rovatban a magyarul beszélni nem tudók számával. Az 1890. évi népszámlálás községi részletezettségű fontosabb adatai az 1892. évi Helységnevtárban találhatóak.

Az 1910. és 1910. évi népszámlálások községi eredményeit azonos bontásban közlő táblák tartalmazzák a korábbi demográfiai adatokon kívül a magyarul tudók és írni-olvasni tudók számát. A foglalkozási megoszlást 11 főcsoportban – azon belül keresők és eltartottak tagolásában – több, mint 100 adathely felhasználásával mutatják be; ebből 23 jut az agrár- és mintegy 60 az ipari népesség részletezésére, sőt az iparvállalatok számáról is tájékoztatnak létszámnagyság-csoportok szerinti bontásban. Mindezen kívül közlik a lakóházak falazatának és tetőzetének anyagára vonatkozó adatokat. Bemutatják továbbá a népesebb puszták, telepek és egyéb lakott helyek lélekszámát, és tájékoztatnak a település közigazgatás-jogi állapotában bekövetkezett változásokról, sőt magyarázzák a községek népességében 1880. óta történt fel-tűnő változások okait is.

Az 1920. évi népszámlálási kötet tartalmi gazdagodása, hogy nemcsak a 100, hanem már az 50 főnél népesebb pusztákat, majorokat, telepeket is bemutatja. A foglalkozásstatisztikai kötet viszont a mezőgazdasági önállók (birtokosok, bérlők) számát csak összevontan közli a korábbi 7 alcsoporttal szemben, az ipari keresőket pedig egyáltalán nem részletezi szakmák szerint.

Az 1930. év végi népesség kormegoszlásáról és műveltségi állapotáról a korábbiaknál részletesebb képet kapunk. A közreadott anyag a külterületi népességet is részletezi foglalkozási tagolásban, a nemek és korcsoportok szerinti megoszláson túlmenően.

A minden korábbinál részletesebbnek tervezett 1941 februári népszámlálás foglalkozás-statisztikai eredményeit jelentős késéssel, 1975-ben – már a század derekén megváltoztatott új csoportosítás figyelembevételével – közreadó kötet gazdagságára jellemző, hogy mintegy 120 foglalkozási megjelölést tartalmaz.

Az 1949. januárban végrehajtott népszámlálás (éveken át titkos) adatai tájékoztatnak a vidéki lakosság nagy többségét kitevő mezőgazdasági népesség rétegződésében az 1945. évi föld-

osztás után bekövetkezett nagyjelentőségű változásokról, 11 gazdaságnagyság-kategória szerinti részletezésben.

A továbbiakban a 0-ra végződő évek első napja lett a népszámlálások eszmei időpontja, és a községi részletezettségű eredményeket külön megyei kötetek tartalmazzák. Még 1970-ben is kimutatják a népszámláláskor jelenlevő népességet, de 1960-tól a lakó- és állandó népesség számbavétele vált rendszeressé. Bővült a közzétett adatok részletezettsége területileg is: tovább bontották a bel- és külterületi népességet, 1970-ben és 1980-ban számlálókörzetek szerint is kimutatták az adatokat.

A társadalom előregedésének folyamata a népességet szűkebb-tágabb korcsoportok szerint, – sőt a 18 éven aluliakat korévenként, a férfiak és nők aránya is korcsoportonként is – bemutató táblák adatainak segítségével tanulmányozható. A termékenység alakulásáról ad képet a házasság – azon belül a 15–49 éves korú – nők élveszületett gyermekeinek száma szerinti bemutatás. Mindez kiegészül a háztartások és családok összetételére, a háztartástagokra, illetve a 15 évesnél fiatalabb gyermekekre és a gazdasági aktivitásra vonatkozó adatokkal.

A műveltségi színvonalat jellemzik azok az adatok, amelyek a különböző korú népesség iskolai végzettségével, azonkívül a tanköteles korú népesség általános iskolába járási fegyelmével ismertetnek meg. A foglalkozásstatisztikai részben az eltartottakon kívül 1970-től megkülönböztetik az inaktív és aktív keresőket, az utóbbiakat tovább részletezve korcsoportok, legmagasabb iskolai végzettség és gazdasági ág (s egyben nemek) szerint, továbbá a fizikai foglalkozásukat foglalkozási főcsoportok és a szellemi foglalkozásukat beosztás szerint. Végül képet kapunk a lakóhelyükön dolgozó és naponta ingázó (eljáró) aktív keresők fontosabb jellemzőiről – földrajzi részletezettségben is. Mindehhez kapcsolódnak a lakóházak fontosabb és a lakások nagy részletességű adatai: a tulajdoni jelleg és használati jogcímen kívül a lakások nagysága (szobák és helyiségek száma), építési éve, felszereltsége (gáz-, vízvezeték, csatornázottság, WC, fűtés) és komfortfoka.

Az évtizedenkénti népszámlálások egyre testesebb köteteinek adatai és oszlopai mind szélesebb körű tájékoztatást nyújtanak a helytörténeti kutatóknak az utóbbi évtizedekben iparosodó társadalom legújabb népességi és életviszonyairól is, az ugyancsak gazdag tartalmú agrárstatisztikai források pedig a múltban túlnyomórészt, és századunk derekáig is nagyobb-részt mezőgazdasági foglalkozási társadalom viszonyait mutatják be.

b) Agrárstatisztikai források

Az egész Habsburg Birodalom területén népszámlálást szervező II. József a művelésre alkalmas földek kataszteri felmérését is elvégeztette az 1780-as években. A művelési ágankénti adatokat községenként Fényes Elek az 1836–1840. években kiadott megyei monográfiái tartalmazzák, azonkívül a *Magyarország Történeti Helynévtára (1773–1808)* kiadványsorozat eddig megjelent megyei kötetei. A *Geographiai Szótárban (1851)* szereplő adatok azonban helyenként zavaró képet adnak a település összterületéről és megoszlásáról egyaránt. Általában megbízható tájékoztatást nyújt a Helytartótanács rendeletéből 1865-ben publikált kötet, amely az 1853–1855. évi állapotokat tükrözi (olykor nem katasztrális, hanem magyar holdban közzölve az adatokat).

Az 1875–1885 között, az egész országban több mint 40 millió parcellára kiterjedő kataszteri földmérés eredményeit művelési áganként, a tiszta jövedelmi fokozat feltüntetésével az 1880-as években, majd a kiigazításokat 1913–1917. években tették közzé összesen több mint 15 ezer oldalnyi terjedelemben. A földmérés részletezettségét jellemzi, hogy egy-egy község földterületének bemutatására több mint 60, illetve mintegy 120 adathely szolgált.

A Pénzügyminisztérium 1878. évi, majd a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium 1885. évi kiadványai az erdészeti viszonyokról további tájékoztatást nyújtanak a talaj minősége, a fanemek és az erdőtulajdonos jogi minősége szerinti részletezésben.

A Keleti Károly szerkesztésében 1874-ben megjelent mű az ország szőlőtermelő községeinek adatait mutatja be a szőlőbirtokosok számával, a terület nagyságával és az 1873-ban termelt borok mennyiségével, fehér-, vörös- és sillerbor szerinti részletezésben. Csak közel egy évszázad múlva jelent meg újabb átfogó kiadvány a községenkénti szőlőterületről az 1966. augusztus 31-i állapothoz megfelelően.

Az 1880-as évektől 1911-ig bezárólag a Földművelésügyi Minisztérium által kiadott jelentésekben községenként kimutatják a szederfák és a kiemelkedő eredményeket felmutató községekben a selyemtermelők számát és a selyemgubó-termesztés évi mennyiségét. A gyümölcsfákról az 1895. és 1935. évi mezőgazdasági összeírás publikációi közölnek egyéni beállítás alapján – így a valóságosnál általában alacsonyabb – adatokat. A gyümölcsöst egyébként csak az 1950-es évektől kezelik önálló művelési ágként, sőt az 1850-es években még a rét is a kerttel összevontan, együtt szerepelt. Az 1961-ben kiadott kötet tényleges adatokra támaszkodva adja közre községenként a gyümölcsfák 12 féleség szerinti számát, üzemformák és korcsoportok szerint is, kiegészítve a boglyós gyümölcsű állománnyal.

Az 1895. november végi állapotnak megfelelően végrehajtott első magyarországi általános mezőgazdasági összeírás több mint félezer kérdésből az 1897-ben megjelent kötet községi részletezésben 85 adatot tartalmaz – köztük a gazdaságok számáról, területéről művelési áganként, a birtok használatának jogcíméről. A közzétett adatok mintegy fele az állatállományt mutatja be, ideértve az igásfogatok számát állatfajok és a fogatok nagysága szerint is részletezve. A második kötet a 100 holdon felüli gazdaságokról tájékoztat, feltüntetve többek között a gazdaságokban foglalkoztatott fizikai dolgozók számát, a használt fontosabb gépeket és eszközöket. Gazdacímterat adtak ki 1903-ban, 1911-ben, 1925-ben, majd az 1935. évi második általános mezőgazdasági összeírással kapcsolatban is.

Az 1935. február végi állapotokat rögzítő összeírás eredményeiről a 3000 oldalt meghaladó terjedelmű 5 kötetből 3 tartalmaz községenkénti adatokat. A művelhető területtel rendelkező minden földbirtokra kiterjedő összeírás először a tulajdonjogi természete szerint vizsgálta a föld és a népesség viszonyát – szabadforgalmú és különböző jogcímek miatt korlátozott forgalmú birtokok csoportosításában. A tényleges gazdálkodási viszonyokról is még jobban részletezett üzemnagyság-kategóriák szerint tájékozódhatunk. Az üzemstatisztika a kertművelési ág keretében kimutatja az öntözött (bolgár) kertgazdaságok és faiskolák, továbbá az elkülönített gyümölcsösök területét, feltüntetve az árutermelő jelleget is. A szőlő-, legelő és rét területről adatokat kapunk fekvésük és a talajminőség, azonkívül más ismérvek (direkt termő, fásított legelő stb.) alapján. A továbbiakban az igásfogatokról, trágyázásról, a gazdasági erő- és főleg munkagépekről és eszközökről tájékoztat a kötet. A szarvasmarha-, ló-, sertés és juhállományt kor, ivar és fajták szerint részletezi a kiadvány csaknem 60 adathely igénybevételével, és további 10 jutott a többi állatra. A gyümölcsfa-állomány 17 fa-, illetve bokorfajta feltüntetésével ismerhető meg.

A következő, csaknem négy évtized mezőgazdasági viszonyiról tájékoztató, viszonylag szegényes publikációk közül azt az 1976-ban megjelent történeti statisztikai kötetet kell megemlíteni, melynek községsoros adatai a vetésterület növényfajták szerinti megoszlását az 1936–1938, 1948. és 1966. évekre vonatkozóan mutatják ki.

A harmadik általános mezőgazdasági összeírás 1972. március 31-ről április 1-jére forduló éjféli állapotnak megfelelően rögzített adattömegéből, két községsoros kötet a kisüzemi (háztáji és kisegítő) gazdaságokat és a gazdaságokhoz tartozó személyek számát gazdasági aktivitás, foglalkozás és egyéb ismérvek, valamint a földterület nagysága szerinti bontásban mutatja be. Egy további kötet a gazdaságok földterületét művelési áganként és a használat jogcíme szerint részletezi, továbbá a gazdasági épületeket és a gépállományt ismerteti községi bontásban. Ennél is nagyobb – összesen másfél ezer oldal – terjedelmet kapott az állatállomány: egy-egy kötet a szarvasmarha és baromfiállományt mutatja be és két kötet a többi állatot.

A három általános mezőgazdasági összeírásán kívül rendelkezésre állnak publikált állatállomány-adatok az 1870. év eleji népszámlálással összekapcsolt és 1911. évi állatszámolásáról, az 1957., 1960. és 1961. évi összeírásról, majd pedig az 1983., 1986., 1991. és 1994. évi számbavétel kiadványaiból. Ez utóbbiak az állattartó kistermelők számáról is tájékoztatnak. Mind ezen kívül egy hosszabb időszakra visszatekintő adatgyűjtemény 1942., 1962. és 1966. évről is tartalmaz összehasonlító darabszámokat a főbb állatokról. A kisgazdaságok területének megoszlásáról az 1980. évi adatok alapján is tájékozódhatunk egy önálló kötetből. Egy egész évszázadot átívelő történeti, statisztikai adatgyűjtemény pedig a művelési ágankénti megoszlást 1913., 1962. és 1984. évi adatokkal is kiegészíti. Későbbi évekről a városi földhivatalok számítógépes nyilvántartásai nyújtanak – az illetékességi körükbe tartozó községekre vonatkozóan – eligazítást.

c) *Községi adatgyűjtemények, megyei statisztikai évkönyvek*

Eltekintve a többnyire csak levéltárakban hozzáférhető egyes „prestatisztikai” forrásoktól, a XVIII. század végétől nyomtatott formában is rendelkezésre állnak a helytörténeti kutatónak leginkább a népességi és mezőgazdasági viszonyokra vonatkozó számszerű adatok. A gazdasági-társadalmi élet egyéb területeiről általában csak századunk derekától kezdve tájékoztató községi részletezettségű statisztikai publikációk. A statisztikai adatoknak az 1940-es évtized végén, a „fordulat éve” után megkezdődött titkosítása 1956 után oldódott, és az 1958-ban *Magyar városok és községek* címmel közzétett adatgyűjtemény településenként tartalmazta mindenekelőtt az 1949. január 1-jei és 1954. július 1-jei népességszámra és a népmozgalomra, a lakóházakra és lakásokra vonatkozó fontosabb adatokat. A kötet többi adatainak túlnyomó része az 1955. évi állapotokat tükrözi. Tájékoztató a szocialista és egyéni mezőgazdaságról (feltüntetve a gépállomások helyét és az állatorvos székhelyét), a szocialista ipari telepekről, a termelői létszámot iparcsoportonként bontva, a magánkisiparosokról szakmák szerint. Adatokat közöl a kereskedelemről és a helyi közlekedésről, a villamosításról (a villany bevezetésének évével és a háztartási villanyfogyasztók számával), a fűt és ásványkutakról stb. A települések egészségügyi ellátottságáról a körzeti orvosok, szülésznők, gyógyszertárak számát közlő, továbbá a kórházakat, szülőotthonokat, az állandó bölcsődéket az ágyak, férőhelyek számával bemutató adatok tájékoztatók. A kulturális viszonyokat az óvodák és napközi otthonok, az általános és középiskolák létszámadatai jellemzik, azonkívül a népművelés körébe tartozó kultúrotthonok és könyvtárak tevékenységére utaló fontosabb adatok és a (normál- és keskenyfilmes) mozik száma. Az adatgyűjtemény különböző mutatószámok alapján csoportosítja, minősíti is a településeket: erősen vagy kismértékben centrális jellegű, városias, jelentősen, közepesen iparosodott stb. község.

Egy másik kiadvány az 1960–1964. évi községi viszonyokról tájékoztató részben további új adatokkal, pl. a lakóhelyükön kívül dolgozókról (ingázókról), a boltokról és vendéglátó egységekről, a kommunális ellátottságon belül a csatornahálózatról, parkokról és játszóterekről stb.

A két eseti adatgyűjteményen túlmenően rendszeressé válnak a községenkénti részletezettségű adatközlések az 1950-es évek elején kiépített megyei statisztikai igazgatóságok által 1956–1957-től – időnként változó tartalommal, de országosan egységes táblaszerkezetben – kiadott megyei statisztikai évkönyvekben. Kezdetben főleg mezőgazdasági vonatkozású adatokat közöltek: a termelősövetkezetekről és állami gazdaságokról, a vetésterületről és állatállományról stb. Rendszeresen közreadták és -adják a fontosabb népmozgalmi adatokat. Így a korábbi népmozgalmi adatgyűjtemények felhasználásával valójában napjainkig nyomon követhető – 1828-tól a polgári anyakönyvezés bevezetéséig (1895) felekezeti egyházközségenként, utána pedig községenként – a születések, halálozások és házasságkötések számának alakulása.

Tájékoztatót kaphatunk az ipari és kereskedelmi viszonyokról: a „szocialista” iparban foglalkoztatottak és magánkisiparosok számáról és megoszlásáról, a kereskedelmi egységekről és foglalkoztatottjaikról, az eladási forgalomról főbb árucsoportok szerint. Megismerhető az évenként épült és megszűnt lakások (üdülők) száma, nagyságuk és technikai felszereltségük (csatornázottság, vízellátás, fűtés stb.) szerinti részletezésben.

Rendszeres a tájékoztatás a megyei statisztikai évkönyvekben az egészség- és oktatásügyi, kulturális viszonyokról: a bölcsődei és óvodai férőhelyekről és tényleges igénybevételükről, a tantermek, pedagógusok és tanulók számáról, az orvosok és az egészségügyi szervezet tevékenységéről a rendelőintézeti (szakrendelési) órák és a betegek számával, a könyvtárak állományáról és forgalmáról stb.

A települések infrastrukturális ellátottságáról oly módon is tájékoztatók az évkönyvek, hogy jelzik: meghatározott intézmények (vasút, posta, autóbusz-állomás stb.) található-e az egyes településeken, és ha nem, akkor milyen (km-ben kifejezett) távolságban van a legközelebbi. Az 1990-es évtizedbeli kötetek adatokat közölnek többek között a gazdasági vállalkozásokról jogi forma és tevékenységi kör szerinti megoszlásban, a közigazgatási változásokról (pl. körjegyzőségekről).

A településenkénti részletezettségű adatokon túlmenően szerepelnek a legújabb kötetekben az ún. „kistérségi” vonzaskörzetek fontosabb mutatói is, és a városi jogú településekről – miként a múltban is – több adat tájékoztat, mint a községekről.

III. Helytörténet és (kis)térségi szemlélet

Az előzőkben csupán kiragadott, példálózva említett fontosabb források felhasználásával sok ezerre tehető adattömeg állítható össze egy-egy vizsgált település utolsó egy-két évszázadáról, olykor régebbi múltjából is. A számszerű adatokra támaszkodó helytörténetírás valójában a megfelelően csoportosított és idősorba rendezett adatok összehasonlításán és elemzésén alapszik. A hivatalos statisztikai kiadványok – csakúgy mint a különböző „prestatisztikai” összeírások – az 1980-as évekig rendszerint járásonkénti csoportosításban tartalmazzák az adatokat, s így szinte kínálják a vizsgált település viszonyainak az összevetését a szomszédos, környékbeli (vagy akár távolabbi) településekkel is. Így mód nyílik az időbeli (történeti) összehasonlításon kívül a területi (földrajzi) összehasonlításra is. A térbeli összehasonlítás révén valójában többet tudunk meg a vizsgált helységről, pontosabban meghatározható a helye egy kisebb-nagyobb térségben. Már egy-két évszázadra visszatekintő hosszabb távú vizsgálódással is kirajzolódhatnak az egyes települések lélekszámában – a nagyobb mérvű születéskorlátozás, az el- és kivándorlás, vagy éppenséggel bevándorlás révén – bekövetkezett jelentős különbségek, melyekkel bizonyos gazdasági változások is együtt járnak. Mindez a jelenségek közötti okozati összefüggésekre is fényt vetethet.

Hajnal István arra a megállapításra jutott, hogy a társadalom szerkezetének, működésének és fejlődőképességének megértésére nincs más mód, mint a tényeket feltáró kutatás során véghezvitt szisztematikus *összehasonlítás* – amint erre a történész és faluszociológus Márkus István (is) hivatkozik 1996-ban megjelent munkájában. Ez teljesen összecseng a francia Marc Blochnak, a XX. századi európai történetírást megújító Annales iskola egyik alapító atyjának azzal a kijelentésével, hogy égetően szükséges az összehasonlító módszer általánossá válása a történettudományok művelésében is. (Ismeretes, milyen eredményes az alkalmazása többek között a nyelv- és jogtudományok, a néprajz stb. területén). A településenkénti adatok hosszabb távon véghezvitt összehasonlítása a helytörténeti kutatásban nem csupán a célul választott helység múltjának és jelenének megértését segíti elő, hanem kitágítja a helytörténetírás térbeli kereteit, és segít érvényre juttatni a globalizáció korában mindinkább előtérbe kerülő *térségi szemléletet*. Ezzel talán utat is törhet a hazai történetírásban eddig sajnálatosan hiányzó új „műfaj”, helyesebben: vizsgálódási kör kialakulásához.

Az általában hivatásos történészek által írt, az egész országterületre kiterjedő *makro szintű* történettudományi munkákon kívül nem ritkák a regionális kutatások sem, egy-egy nagyobb földrajzi táj leginkább a megyék, mint közigazgatási egységek feltárására irányuló törekvések. A helytörténeti munkák kisebb-nagyobb *mikro*-közösség múltját és jelenét kívánják bemutatni. Hiányoznak azonban a közbenső, *mezo szintű* kutatások, melyek valamely földrajzi, természeti, gazdasági kistérségnek a sokoldalú vizsgálatára terjednének ki. Ez lehet 1–2 tucatnyi (esetleg több) települést is magába foglaló etnikai (etnokulturális) népcsoport, egy-egy város és a gazdasági, piaci és/vagy kulturális vonzaskörzetébe tartozó települések, vagy éppenséggel a sok évszázados múltú visszatekintő járásnak megfelelő igazgatási egység, amiből az 1980-as években a „városkörnyék”-nek, újabban pedig „kistérségnek” nevezett kistérség-egység alakult ki.

Összehasonlító módszerű, mezo szintű kutatások révén markánsabbá válnak, jobban ki-domborodnak a települések tipikus jegyei, megmutatkoznak a hasonlóságok, s ugyanakkor a különbözőségek. Ezeket egységes szempontok szerint kialakított jelzőszámok segítségével értékelni is lehet, s a múltbeli és frissebb adatokra épülő jelzőszámok összegzésével-összevonásával pedig a település(együttes)ek fejlettségi szintje, illetve annak változása is meghatározható – amint erre Kiss Istvánnak (a magyarországi településtudomány „nagy öreg”-jének) a közelmúltban megjelent, utolsó munkája jó módszertani eligazítást nyújt. Az ilyen módszerekkel nagyobb számú kistérségre elkészült kvantitatív szemléletű honismereti munkákra építve, hitelesebben és színesebben megrajzolható lesz a makroszintű történeti és jelenkori tábló, ami egyben cselekvési program alapjául is szolgálhat a különböző szintű vezetők számára.

Dr. Kápolnai Iván

Irodalom: *Andorka Rudolf*: A családrekonstrukció vizsgálata módszerei (KSH) Budapest, 1988.; A fontosabb területi statisztikai adatok katalógusa (KSH) Budapest, 1976.; *Kápolnai Iván*: Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás (KSH) Budapest, 1980.; *Kiss István*: Település(együttes)ek vizsgálata és egybevetési módszertana, Budapest, 1996., Polgári Tanácsadó Szolgálat; *Marc Bloch*: A történész mestersége. Budapest, 1996., Osiris; *Mályusz Elemér*: A helytörténetírás feladatairól. In: Századok, 924. 538–566. old.; *Márkus István*: Polgárosodó parasztság (Magyarország felfedezése) Budapest, 1996.; *Kovácsics József* (szerk.): A történeti statisztika forrásai Budapest, 1957; Statisztikai adatforrások. Bibliográfia. (KSH) Budapest, 1967., 1975. stb.; A Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára címmel *Kovácsics József* szerkesztésében, a KSH kiadásában 1991-től sorjázó megyénkénti kötetek a hazai települések népességszámának alakulását hosszú időszokban 1785-től az utolsó népszámlálásig bezárólag mutatják be, 1880-tól anyanyelv szerinti bontásban is. Tartalmazzák ezenkívül a kötetek a települések nevének változását a középkortól, a külterületi lakott helyek felsorolását, a helységek különböző vallású lakóinak egyházszerkezeti hovatartozását, a település helyét az állami közigazgatás rendszerében, az igazgatásügyi változások feltüntetésével és további – a helytörténeti kutatók számára jól használható – adatokat.